

## Գ Ո Ղ Գ Ո Թ Ա

## ԹՐՔԱՅԱՅ ՂՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՕՏԻՆ

ԱՂԵՏԱԼԻ 1915 ՏԱՐԻՒՆ

Կազմեց՝

Թ Է Ո Դ Ի Կ

Քրդաստանի (Կորդուաց աշխարհ) արևելյան մասը ՀԷՔԵԱՐԻ կը կոչուի. լեռնախիտ բարձրաւանդակ մըն է՝ որուն մէջէն կ'ընթանայ Ջաղ գետը։ Լեռնամէջ վայրերու մէջ, բացի Քիւրտերէ, հին դարերէ ի վեր բնակութիւն հաստատած էին Քաղզէացի եւ Ասորի Նեոտորականք՝ Ճուլամերկ (Ջալլամար) գետաօր սահմաններուն շուրջ։

Ճուլամերկի հիւսիս-արեւելակողմը, Պարսից Սալմաստի մուտքին, ԱՂԵԱԿ (Ալի-Պաղ) վիճակն է, կրկին գաւառներ Կորդուաց եւ Վասպուրականի։

Խնուս քնդարձակ հովիտ է, հարաւէն ունենալով Խամուրբեր, Ջեռնայ եւ Խամուր լեռները, նաեւ շահարբեր աղաջուր աղբիւրներ։ Խնուս բերդաբաղաբը՝ հին Խնուս աւանն է։ Դուղլայի հիւսիսակողմն է Կէօֆուս փոքրիկ վիճակը, Բասենի հարաւակողմը, ունի Մուկրաշէն գիւղը։

Այս վիճակներուն ելքին է ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ (ՄԷԼԱԶԿԵՐՏ) վիճակը, Պալադիտի Քէլիւր-Կէտուր լեռանց հարաւէն. ունի հին Ապահունիք գաւառը, մասամբ ալ Հարքը։ Հայկի որդի Մանուաղ կառուցած է զայն, ուստի Մանուաղակերտ. աթոռն էր Ռէտունի իշխաններու եւ եպիսկոպոսի. ԺԱ. դարուն Տուրքի զո՛ւր սրաշարեց զայն. Ալիաշայնէն գրաւուելով աւերուեցաւ։ Քաղաքին արեւմուտքն է Օծիմ գիւղը, իսկ Գաթրըլին եւ Աշնար գիւղերը կը պնտուին հիւսիսակողմը. այս մասը կը կոչուի Թօրլու, շատ մը աւերակներով եւ կ'ենթադրուի ըլլալ Տուրուբերանի Դալառ գաւառը։

\*

Արեւելյան կողմէ Պարսկաստանի սահմանակից, իր սրբավայրերով, բաղմաթիւ վանքերով ու տաճարներով մեծահռչակ հայաշատ այս նահանգին ժողովրդեան ենթարկուած սարսափի, գիմաղրութեան եւ զաղթի ահաւոր անցողաբճերուն վրայ արաղ ակնարկ ձգելէ, եղեռնի թաւերափայլ չըմանակներու, հրդեհի, աւարի ու ջարդի եւ ինչ ինչ եկեղեցականաց դրուագները (որոնց պատմագրութիւնը կը կարօտի ստուար հաստորներու եւ որոնք դուռ լացին Թուրքին վրէժխնդրութեան պոռթկումին՝ բովանդակ Տաճկահայոց վրայ) համառօտակի արձանագրելէ առաջ, կարեւոր էր անշուշտ տեղեկանալ թէ 39-000 քառ. քիլոմէթր իր տարածութեան վրայ որքա՛ն Հայ բնակչութիւն ծաւալած կար՝ չըմաղրուած՝ հարեւան Քիւրտերով, որոնց ցեղապետները՝ Թուրքէն գրգռուած՝ ա՛յնքան չարիք հասցուցին մերոնց եւ Նեոտորականաց։ Կը զնենք ստորեւ 17 Յուլիս 1913ի վիճակագրոյց մը, զոր պատրաստած էր առաջնորդ Յովսէփ Եպս. Սարաֆեան՝ պատերազմի նախընթացին վախճանելու։

|                                          | Աճ           | Պանդուխտ | Տուց    | Իրացորութիւն                                           |
|------------------------------------------|--------------|----------|---------|--------------------------------------------------------|
| Արտադրութիւն                             | 6393         | 466      | 1216    |                                                        |
| Նորաշէնութիւն                            | 5705         | 584      | 1008    |                                                        |
| Յանդակային երբի թաղ                      | 5498         | 478      | 1065    |                                                        |
| Ս. Շահարի թաղ                            | 1791         | 133      | 327     |                                                        |
| Բաղադրութիւն թաղ                         | 2504         | 208      | 499     |                                                        |
| Հանգանակութիւն թաղ                       | 872          | —        | —       |                                                        |
|                                          | 22823        |          |         |                                                        |
| Արտիկ (Աւելիակալ)                        | 6066         | 143      | 836     | Ստանդարտի վաճառք:                                      |
| Արտիկ                                    | 7462         | 2229     | 1111    | Բաղադրութիւն զաւանգի<br>մէջ, մասն է Մեծագոյ<br>վաճառք: |
| Բաղադրութիւն շէնարար<br>(վաճառք)         | 12385        | 940      | 1717    |                                                        |
| Հիմնական-աւելի թեմ                       | 6494         | 237      | 956     | 25 եկեղեցի (12 աւերակ)<br>և մէկ վաճառք:                |
| Արտիկ                                    | 3650         | 3507     | 390     | Ս. Բաղադրութիւն վաճառք:                                |
| Ճարտարական                               | 450          | 186      | 72      |                                                        |
| Կէլիէն (Գեաւաւա)                         | 686          | 498      | 148     |                                                        |
| Բերդիլի                                  | 2445         | 108      | 373     | Հին վաճառք:                                            |
| Ապագայ                                   | 1341         | —        | 204     |                                                        |
| Նորարար և խօշտակ                         | 3000         | —        | —       |                                                        |
| Կարգեցիկ                                 | 7000         | —        | —       |                                                        |
| Ստորայ                                   | 5000         | —        | —       |                                                        |
|                                          | 78802 + 9717 |          | 88,519  |                                                        |
| Կառուց Անապատ<br>(14 եկեղ. և 3 վաճառք)   |              |          | 6,000   |                                                        |
| Հայոց Զոր                                |              |          | 16,000  |                                                        |
| Շահար                                    |              |          | 10,000  |                                                        |
| Գաւառ                                    |              |          | 8,000   |                                                        |
| Կարգաւ (1) և Խիզան<br>(11 եկեղեցի ու վ)  |              |          | 4,000   |                                                        |
| Մեղ                                      |              |          | 8,000   |                                                        |
| վաճառք Կառուցականութեան ընդհ. Հայոց Թիւր |              |          | 140,519 |                                                        |

(1) Ստորին Կարգաւի վանքեր՝ Վանքաւաւ Ս. Գեորգ, եւ Մկրտայ Վանքաւաւ Ս. Աստուածածին:

ԹԻՈԴԻԿ



Իսկ հետեւեալը նորագոյն վիճակագիր մըն է Վանայ կուսակալութեան Հայ ժողովուրդին, 18 գաւառի բաժնուած եւ անձնիւրին Հայ գիւղերուն զլխաւորները միայն յիշատակուած, մեծամասնութեամբ իրենց ժամով ու ժամուրով: Պատրաստուած Ա-ԴՕի կողմէ:

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         | Տուն | Անձ    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|--------|
| 1. ՎԱՆ-ՏՈՍՊ (Վանը՝ 4230 տուն, իր 20 արուարձաններով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Աւանց՝ 339 տուն, Լէզի՝ 192, Շահպաղի՝ 167, Սիգեա՝ 104, Շուշանց՝ 80, Գուրուպաշ՝ 108, Կենդանանց՝ 49, Բերդակ՝ 56, Ծուրստան՝ 80, Արտամէտ՝ 130, Դարման՝ 68, Ոսկեփակ՝ 45)                                                                                                                           | 4230 | 22,470 |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         | 1592 | 9,614  |
| 2. ԹԻՄԱՐ (40 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Կիւսնենց՝ 138 տուն, Տրլաշէն՝ 95, Ծակտար՝ 38, Ամենաշատ՝ 40, Աննալանգ՝ 50, Մարմէտ՝ 153, Ճանիկ՝ 100, Նորշէն՝ 45, Ատեռ՝ 71, Փիրկարիպ՝ 57, Գոմա՝ 53, Դարաբէկ՝ 37, Սօսրաք՝ 42, Նորովանց՝ 37, Խժիշկ՝ 132, Ամուկ՝ 40, Էրեքիմ՝ 151, Քէօշան՝ 111, Խաւենց՝ 106, Ալիւր՝ 343, Աստուածածին՝ 63, Բողանց՝ 71, Աւերակի՝ 187, Զիկրաշէն՝ 76) | 2525 | 15,411 |
| 3. ԲԵՐԿՐԻ (41 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Խաչան՝ 60 տուն, Քեաքարիկ՝ 51, Անգիւզակ՝ 59, Գործուր՝ 128, Պատիկ գեղ՝ 74, Բերկրի՝ 25)                                                                                                                                                                                                                                     | 734  | 5,152  |
| 4. ԱՐՃԷՇ (51 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Ականց՝ 304 տուն, Բլուրմակ՝ 90, Օրօթան՝ 36, Զասքոնակ՝ 31, Սսկուն՝ 84, Արծուաքերի վանգ՝ 20, Կարած-Քար՝ 32, Ասրաֆ՝ 56, Գանձակ՝ 26, Շիւտիեան՝ 38, Ծալմակ՝ 28, Փայգիւղ՝ 34, Բերդաղ՝ 44, Մեծոփայ վանգ՝ 34, Քօզեր՝ 60, Դրագում՝ 50, Արմիզուն՝ 26)                                                                                | 1303 | 10,313 |
| 5. ԱԼՁԱՆԱԶ ԿԱՄ ԱՏԻՆՆԵՎԱԶ (Արծկէ՝ 80 տուն) (22 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Առին՝ 117 տուն, Նորշէն՝ 34, Զիրաֆու՝ 45, Սիփաններ՝ 100, Փէշնագոմբեր՝ 32, Խոռանց՝ 47, Նորշնչուղ՝ 48, Կոներ՝ 56, Դարաֆէշիշ՝ 40, Արգայ՝ 33, Առնշկոյս՝ 55)                                                                                                                                   | 810  | 5,889  |
| 6. ՀԱՅՈՑ ԶՈՐ (30 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Նոր գեղ՝ 88 տուն, Առեղ՝ 26, Հնդաստան՝ 37, Ուրբուկ՝ 42, Խէֆ՝ 34, Աստուածաշէն՝ 48, Արատենց՝ 40, Անկշտանց՝ 67, Էրեմէրու՝ 82, Կզգի՝ 44, Խոսպ՝ 52, Հիրն՝ 30, Գըզլու-Թաշ՝ 51, Քերծ՝ 104, Պլքենց՝ 65, Խաբականց՝ 36, Կեմ՝ 100, Անգզ՝ 108, Մաշտակ՝ 64, Իշխանի գում՝ 70, Քէօշկ՝ 40, Խորգում՝ 65)                                | 1383 | 8,482  |

7. ԳԱԻԱՇ (24 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Աքանանց՝ 65 տուն, Սպիտակ վանք՝ 18, Յիլի՝ 28, Պատականց՝ 75, Տշող՝ 50, Հիրիճ՝ 41, Փշաւանց՝ 60, Պախուանց՝ 42, Հարբերդ՝ 42, Նարեկ՝ 123, Փայխներ՝ 100, Մոխրաբերդ՝ 103, Նոր գիւղ՝ 87, Ընձակ՝ 34, Բէլու՝ 77, Թիւմար՝ 27, Վառենց՝ 31, Գանձակ՝ 60, Նանիկանց՝ 35)

| Տուն | Անձ   |
|------|-------|
| 1190 | 6,913 |

8. ԿԱՐՃԿԱՆ (27 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Փրիտու՝ 3 տուն, Կաննաստ՝ 27, Խումս՝ 30, Կարփ՝ 25, Կենդրանց՝ 32, Վանիկ՝ 40, Օղուանց՝ 57, Կուր՝ 45, Ուրանց՝ 96, Սարբ՝ 40, Եղէգիս՝ 69, Գոմս՝ 60, Առանց՝ 25, Խարճիք կամ Խարգիք՝ 30, Խնձորգին՝ 50, Պաշ-ւանք՝ 25)

|     |       |
|-----|-------|
| 840 | 6,178 |
|-----|-------|

9. ԱՐՃԱԿ (180 տուն) (21 գիւղերով՝ որոնց գլխաւորներն են Խառակոնիս՝ 230 տուն, Գրգրլճա՝ 65, Նաբաք՝ 25, Միխկներ՝ 48, Զօպան Օղլու՝ 26, Սեւան՝ 67, Զառանց՝ 37, Լիմ՝ 22, Մանդան՝ 60, Հասփստան՝ 22, Շամշատին՝ 70, Հագարա՝ 45, Տաղվէրան՝ 37)

|      |       |
|------|-------|
| 1013 | 6,679 |
|------|-------|

10. ՍԱՐԱՅ (5 գիւղերով, որք են Սաքմանց՝ 30 տուն, Ախոռիկ՝ 50, Աւգարիկ՝ 11, Հասան Թամբան՝ 27)

|     |     |
|-----|-----|
| 118 | 826 |
|-----|-----|

11. ԽՕՇԱՊ (12 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Սալախանա՝ 28 տուն, Քոէլ՝ 70, Հուրթուկ՝ 52, Կանգուառ՝ 32, Կասր՝ 30)

|     |       |
|-----|-------|
| 252 | 1,746 |
|-----|-------|

12. ՇԱՏԱՆ (219 տուն) (50 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Սիւտիկին եւ Գոմեր միասին՝ 66 տուն, Ծիծանց՝ 25, Ճընուկ՝ 25, Յինենց՝ 21, Կաղայի՝ 66, Կանէք՝ 92, Արմշատ՝ 64, Սարկէք՝ 20, Առեղ՝ 28, Շիղան՝ 42, Կաղագիս՝ 30, նաեւ «Մգրէն»ներու շարք մը)

|     |       |
|-----|-------|
| 999 | 6,721 |
|-----|-------|

13. ՄՈԿՍ (48 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Ծափանց՝ 25 տուն, Հաղին՝ 45, Սարս՝ 26, Բուլենց՝ 25, Գնեկանց՝ 32, Կայքանց՝ 31, Առինչ՝ 30, Անձղանց՝ Դաշտի՝ Արրահամենց՝ Քաղափի քաղերը՝ 108)

|     |       |
|-----|-------|
| 721 | 4,459 |
|-----|-------|

14. ԿԱՐԿԱՌ (19 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Թացու՝ 64 տուն, Եղէգիս՝ 56, Բերկրի՝ 25, Խընձորուտ՝ 20, Յարկենց՝ 30, Որիգ՝ 27, Ծոկու՝ 21, Խորտնենց՝ 45, Կիճի՝ 20, Յաղք՝ 26)

|     |       |
|-----|-------|
| 420 | 3,038 |
|-----|-------|

15. ԱՂԲԱԿ (19 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Պաշգալէ՝ 200 տուն, Ս. Բարբողիմէոս՝ 40, Հասպըստան՝ 45, Երնգան՝ 27, Սարան՝ 24, Ալաս՝ 35)

|     |       |
|-----|-------|
| 482 | 3,505 |
|-----|-------|



|                                                                                                                                                                     | Տուն   | Անձ     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------|---------|
| 16. ՆՈՐՏՈՒԶ (11 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւոր-<br>ներն են փերբաղլան՝ 35 տուն, Կողան՝ 20, Հօսքայեան՝<br>27, Դիմ՝ 32, Վերին և Ներքին Սփինս՝ 54, Շամանս՝ 45,<br>Մաֆօշ՝ 17) | 257    | 1.767   |
| 17. ՃՈՒԼԱՄԵՐԿ (5 գիւղերով՝ որք են Փական՝ 39,<br>Խալիլան՝ 22, Սեբման՝ Խանաս՝ Փիրան՝ 12)                                                                              | 73     | 534     |
| 18. ԳԵԱՒԱՌ (2 գիւղերով՝ որք են Գիգա՝ 200<br>տուն և Կարպէլ՝ 80)                                                                                                      | 280    | 1.680   |
| Համագումար՝                                                                                                                                                         | 19,222 | 121,377 |

Այս 18 գաւառներէն կ'անջատենք ԱՂԹԱՄԱՐը որ ա՛յնքան ընդարձակ է իր թեմերով և որ Վանայ Ծովու կղզիներէն հոչակաւորն է, ունենալով պարսպապատ վանք, ժեռուտ և անառիկ դիրք, և «Ս. Խաչ» խաչածէս հոյս-կերտ տաճար: Արեւմտակողմը կ'իյնայ Առաէր կղզին, իսկ հիւսիս-արեւելք՝ 18 մղոն հեռու՝ Կտուցը:

Գաղիկ Արծրունի գլխաւոր զարդարողը Էղած է Աղթամարի: Թեմերը՝ ՀԱՅՈՅ-ՉՈՐ (Երուանդունիք), ԳԱԽԱՇ-ԿԱՐՃԿԱՆ (Ռշտունիք), ՇԱՏԱՆ (Ջերմածոր), ՆՈՐՏՈՒՂ (Անձեւացիք), ՄՈԿՍ, ԽԻՉԱՆ ևւն: — Աղէտի տա-բին, Ս. Խաչի ամբողջ միաբանութիւնը ցահատակուած է՝ կոիւնքու բն-բացփին: Յիշենք տարաբախտ

Պողոս Վրդ. Կարապետեան. — Ծն. 1848ին ևւ ձեռնադր. 1869ին:

Իսկ Աղթամարի հազարաւոր Հայ բնակչութեան քաջածնէրը նկարագ-րած ենք անցողակի՝ Աղբակի գլխուն մէջ, Կանաչեան Վրդ. ի կենսադրական գիծերով:

Գս. ի 921 թուականէն սկսեալ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը 1895ին Շիրոյեան Խաչատուր Կաթողիկոսի մահուամբ զաղբած է, մինչև աղէտալի տարին պարբերաբար կառավարուելով տեղապահներէ: Ատոնցմէ վերջինն էր

Յովսէփ Եպս. Խոստեղեան. — Ծն. Նարեկ 1834, վարդապետ ձեռնադր. 1864: 1915 տարուոյ Յուլիսի սկիզբը վախճանեցաւ իւմ Անապատ վանքին մէջ: Գաւառի նահատակ քահանաներէն շատերը ձեռնադրած էր:

Աւա՛ այն տախտակը որ կը ներկայացնէ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱՌՈՌՈՅ Թե-մօրէից Հայ եւ Քիւրտ գիւղերուն, տանց ու բնակչութեան բաղդատական մարդահամարը, 1914ին կազմուած:

|                            | Հայ<br>գիրք | Քիւրս<br>գիրք | Խումբ<br>համար | Հայ<br>սույ | Քիւրս<br>սույ | Քիւրս<br>սույ | Խումբ<br>համար |
|----------------------------|-------------|---------------|----------------|-------------|---------------|---------------|----------------|
| ՀԱՅՈՑ 200 (երանդանիք)      | 24          | 4             | 7              | 1087        | 485           | 2002          | 2400           |
| ՀԱՏԱԽ (Չերմանք)            | 30          | 57            | 20             | 989         | 1286          | 5858          |                |
| ՄՈՒՈ (Մոխ)                 | 35          | 28            | 11             | 715         | 781           | 4419          |                |
| ԳԱԽԱՆ                      | 18          | 20            | 6              | 1156        | 1238          | 6001          |                |
| ԿԱՐՅԱՆ                     | 22          | 50            | 2              | 837         | 1279          | 6089          |                |
| ԿԱՐՅԱՆ (Մեկայ և)           |             |               |                |             |               |               |                |
| ԿԱՐՅԱՆ (Մեկայ մէջ)         | 10          | 11            | 2              | 417         | 178           | 996           |                |
| ՄԱՐՍԱՆԻ (Ս. Խոյ Վանք,      |             |               |                |             |               |               |                |
| 11 հայ գիրքով)             | 15          | 14            | —              | 255         | 223           | 1234          |                |
| ԽԵՉԱՆ ( զմեկայ Գրքի գաւառ) | 16          | 22            | 12             | 407         | 1489          | 8094          |                |
| ՍԱՐԳԻՍԻՍ (15 էկզիպի և 3    |             |               |                |             |               |               |                |
| վանք. Շերմից Ս. Գեորգ վա-  |             |               |                |             |               |               |                |
| նանայր՝ Բանանայ, Բաղինց    |             |               |                |             |               |               |                |
| Ս. Աստածածին վանանայր՝     |             |               |                |             |               |               |                |
| աղբարհական և Կիլիս Ս. Կի-  | 26          | 26            | 2              | 356         | 423           | 2436          |                |
| րակոս [ամայի]:             | 202         | 238           | 62             | 6819        | 7382          | 39059         | 2400           |



Ըստ Հայ Հոգևոր իշխանութեան, Խիզան գաւառն Աղթամարայ մի-  
ճակ գոլով, ունի 6 ստորարաժանում — Ստորին Կարկառ, Շէնածոր, Սպար-  
կերտ, Մարմտանք, Նդար և Խորորս:

Բացի Մարմտանքէն՝ կան նաև Նդար (Բաստ և Սօրի գիւղերով՝  
27 տուն) Ս. Աստուածածին աւերակ վանքով: Իսկ «Գաւառներ» կոչուած գա-  
ւառակին (7 հատ՝ 98 տուն Հայ գիւղերով) մէջ կան 2 վանքեր. «Նօթն Խո-  
րան Ս. Աստուածածին» և «Ս. Գամաղիէլ», վերջինս ամայի: Խորորս գաւա-  
ռակը (60 տուն՝ Շէն և Խարիթ գիւղերով) ունի վանքեր ու տաճարներ:  
Շէնածոր գաւառակն ալ (17 հատ՝ 200 տուն Հայ գիւղերով) ունի 11 եկեղեցի  
և «Ս. Խաչ» վանքը, վանահայրով:

Իսկ ըստ Թուրք կառավարութեան, Խիզան Բաղէշի «գոյմազամ» ու-  
թիւններէն մին է, կազմուած՝ Սպարկերտ, Նամրան և Բուն Խիզան գիւղա-  
խումբերէն (Միւտլիթէթ): Ունի 80է աւելի հայաբնակ գիւղեր, ինչպէս Գա-  
լասու, Դորոց, Բրանց, Խոփ, Փալասար, Կիկու, Սափ, Ս. Խաչ, Թաիէ և յն.  
և չն.: Ուստի Խիզանը զանց ըրինք յիշատակել Բաղէշի նահանգին մէջ:

### ՎԱՆ՝ ՍԱՐՍԱՓԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Այս ցուցակներէն և ծանօթութիւններէն վերջ, անցնինք այն գո-  
լումներուն որոնք ամիսներ տեւեցին և փութացուցին քանդումը Վասպու-  
րական աշխարհի Հայ Օճախին:

Ռուսական Ա. նահանջէն յետոյ, սահմանադրուի ժողովուրդը (Սա-  
րայի չըջան) ենթարկուեցաւ ամէն կերպ խժգոսութեանց, հետեւանք՝ Թրքա-  
կան պարտութեան: Ատոնք իրենց կարգին անցողակի յիշուած ըլլալով, գառ-  
նանք Վանայ դէպքերուն որոնք 1915ի դարնանամուտին տեղի կ'ունենան չըր-  
ջակաները (Բէլու, Աթման, Կարկառ, Ատիլճէվազ, Թիմար և չն.) և որոնց  
մասին նահանգին մէջուս Վասման և ուրիշներ զիմում կը կատարեն ա-  
տոնց ամէնուն պատասխանատու և հրահանգիչ՝ կուսակալ Ճէվաթիթի(\*)  
(Էնվէրի քեռայր): Կեղբոնն իր կարգին՝ յիշեալէն թերագրուած՝ արձակած  
էր հայերը բնաջնջելու հրամանը: Ատոր զործադրութիւնը Վանէն պիտի  
սկսէր, բազմաթիւ Հայութեամբ այդ արծուերոյն քաղաքէն, որուն 2/5ը կը  
կազմէր Թուրք բնակչութիւնը: Զօրակոչի օրերուն, բոլոր ունեւոր դասա-  
կարգը կողոպտուած էր արդէն «Թէքեալիֆաթը Հարպիէ»ի կողմէ, մինչ ան-  
լուր բռնութեամբ կը շարունակուէին զօրահաւաքում և կեղեքում չըջակայ  
վայրերուն մէջ: Հայոց կողմէ զերազոյն ճիւղեր կը թափուին՝ առիթ չտալու  
համար նոր դէպքերու որոնք կրնային մեծ համեմատութիւններ առնել,  
խորհուրդ կը տրուի մանաւանդ ժողովուրդին՝ վրէժխնդիր ըլլալ հրկիզեալ  
ու ջարդուած գիւղերու մասին: Ճէվաթիթ 3000 զօրք կը պահանջէ քաղքի Հա-  
յութենէն: Մաս մը զօրքի, մնացորդին համար ալ «պէտէլ»ի բանաւոր առա-

(\*) Ճէվաթի փաշա Վամի կուսակալ ըլլալէ առաջ՝ Հէֆեսիի կառավարիչն էր և  
վերջին ամիսներուն՝ Պաշայաթի քարոզիչը կազմակերպող պետական ռերագործը, որ հետը  
Վամ փոխարքից 2000 սուլթանաբերու բանակ մը՝ լեւոնային ու դաշտային քնդամօրքերով:  
Գաղաքը լեցուած էր արդէն քիւրտ հեծեալ և հետիւտն հրոսակներով և աշիրէքներով: Վամ  
եասմէլէմ քանի մը օր վերջ, պահանջեց որ ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը, 18-45 տարու,  
բարձր բանակը մտնէ իրրեւ աֆէլ: Ազգ. Առաջնորդարանը, Վասման և Արամ քանացի  
որ հայ տղերքը զինուորագրուին իրրեւ իրական զինուոր, գէնէով: Ճէվաթի չընդունեց:  
Փորձեր եղան պէտէլով մէկ մասը փրկել:



Ջարկը նոր մաղձ կը կուտակէ նենդախոհ կուտակային ներսիդին, որ ապրոտամբութիւն կը նկատէ Հայոց ընթացքը: Շատախի մէջ մասնակի սպանութիւնք, առեւանդում եւ ապշող ծայր տուած են եւ Հայեր անձկութեան մատնուած: Կուտակայը հաշտարարի դերով գէշ աղէտաւայր ճամբայ կը հանէ Իշխանը՝ կոպկոտահայ նիկ: Մանուէլեան եւ 3 Ապրիլին իր 3 բնկերներով սպաննել կու տայ զայն Հիրճ(\*) գիւղը:

Ասոր կը յաջորդէ Վառճանի կանչութիւնը պաշտօնատուն, հանկ գիւղերանց հանուելով՝ տարաբախտ երեւոյթիւնն ու անձնուէր զործիչը կը տարուի Աւանց գիւղը (որուն բնակիչները տեսած են նաւ դրուիչն ու անհետիլը): Վառճան ընդ հակողութեամբ կը փոխադրուի Բաղէշ եւ տեղւոյն կուտակայ Ապրիլիսիալլայի հրամանաւ խժարար կ'սպաննուի քաղքէն զորս:

Առաջնորդական տեղապահ՝

Եզնիկ Վրդ. Ներկարարեան. — Ծն. 1870, վարդապետ ձեռնադր. 1888, միտարան եւ նիկ. կթղ. Փոխանորդ Աղթամարի, քաղքէն երեւելիներէն ձեռնուէր եւ Թէրզիպաշեանի հետ կը գլխի ձէպտէթի եւ ստիպումով հասնուի ըլլայ եղելութեան:

Երկու կարկառուն գէմքերու՝ Իշխանի եւ Վառճանի անհետացման գոյժը կը տարածուի ժողովուրդին մէջ: Տարբերը լարուած են իրարու գէմ. ձէպտէթի միտքը՝ մէկ Հայ չթողուլ է ողջ: Ու կ'սկսի զոյգութեան կոխը՝ տարապայման կերպով ուժգին: Մահիկն էր նորէն որ կը ցցուէր Խաչին յանդիման: Աղթամարի

Դանիէլ Վրդ. Զատոյեանն ալ (ծն. 1868, վարդապետ ձեռնադր. 1893), որ պատահմամբ քաղքէ եկած էր՝ չի կրնար մեկնել: Իմֆ եւս կը նշմարուի

Ապրիլ 7ի առտուն Շուշանց գիւղէն Այդեատան իջնող քանի մը Հայուհիներ յարձակում կը կրեն. օգնութեան փութացող երկու աղջակիցներ կ'իշխան գնդակահար: Ու կրակը կ'սկսի Թուրք խրամներէն օրն ի բուն. թրնդանօթն խկ լուռ չի մնար բերդին զապաթէն: Քիչուր մարտիկներ իրենց սահաւթիւ գէնքերով ու կապարներով 28 օր անընդհատ կ'ստիպուին մղել հերոսամարտ մը՝ ի փրկութիւն իրենց կեանքին, պատիւին եւ օճախին: Հարկ է սրտապնդել մահուան դէմ ոգորող այդ բուռ մը քաջերը. վանայ քանակից դասն ահա՝ Ղեռնդեանց հանգոյն կը դեգերին անոնց մէջ եւ իրենց հոգեբուխ աղօթքներով Բարձեալէն կորով կը հայցեն կոռող այդ քաղակներուն համար:

Շրջականերէն զաղթականութեան հոսանքներ մէկ կողմէն լեզուապա-

(\*) Հիրճ (Հայոց Զոր գաւառին զիւղերէն մին, 30 տուն Հայ եւ 40 տուն Քիւրտ իրանակութեամբ). հող էր որ Իշխան եւ իր 3 ընկերները ձէպտէթի դատադրութեամբ Քերիմ Օղլու Բաշիտի տան մէջ գրչեանց՝ 12 չէրէներէ սպաննուեցան: Իսկ վանայ իրաներու բնութեան, Հիրճի 46 Հայ երկի մարդիկը մոյն Բաշիտի տունն տաւանագնելով կոտորած են, սպա մնացեալ բնակչութիւնը՝ գիւղերու մէջ ու դուրսը, ըստ գրաւոր վկայութեան Դաշակցական Յովսէփի խղիւղութեան (գրական ծածկանուամբ՝ Գեղջուկ), որ Ապրիլ 6ին իմկաւ ինձ՝ պատմէջի վրայ:

Նորդուզէն եւ Խոջապէն հազարաւոր ենթեալ եւ հետեւակ գինեալ Քիւրտեր մոյն օրերուն բռնած էին Հայոց Զորի Հայ զիւղերուն բոլոր ճամբաները, առաջնորդութեամբ Գրաւի Շափիի որդի Լեզկիբի:



տառ կը լեցունին քաղաք, յաղաստանի մնալու խօյ շտապով: Ասանց անունդին հարցն ալ կար: Նախօրօք բանտը դանուող Հնչակեան հինգ զորքեւոր (Արա. Սօլադեան, Կրպ. Տանթէեան, Ասօ, Արր. Բրուտեան եւ Հայկակ Երէմիչեան) տեղեկագր կը մորթուն, մինչ մերձակայ զիւղեր կը մասնաւոր հօտի եւ տուրի: Թահուրահի ալ օրերուն, Վալին թուղթ կը տեղացնէ Եգիպտոս վարդապետի, որ կոխը զաղար առնէ: Իր նկատմամբ զաղապարներուն գիտակ վարիչ ոյժեր բնական էր որ անհետեւանք ձգէին ամէն լուր եւ հրահանգ որ ալ զեւէն կը բղթէին: Մահու եւ կենաց միջեւ տարութեամբ կը աւել միջնաշէն Մայիս 3, երբ Թուրքերը կը փախչին եւ 3 օր վերջ Ռուս բանակը Հայ կամաւորներուն հետ կը մտնէ Վան: Արամ Մանուկեան նահանգապետ կը կարգուի եւ Վասպուրական աշխարհ գերութեան լուծը թօթափած՝ կ'սկսէ եռակի շալակի շալակեամբ: (Թէ մեր աղին որքա՞ն սուղի նստաւ բռնապոյն հարկի մը բերմամբ ստեղծուած ալ անկախութիւնը՝ դառն է անդրադարձնալ: Իթիթիւտի Պօլսոյ օճախը գեհնէ գարձած էր յանկարծ, ամենածախ բոցով մը բոլոր Հայութիւնը լափիլղելու պատրաստ: Ու բրա՛ւ ալ:) Հայկական կառավարութիւնը եօթնամասնօրեայ անկախ դոյալիճակ մը հաղիւ բոլորած, Ռուս բանակը հրաման կ'ստանար նահանջել: Պատուհասն ալ փայլեկեանին կ'սկսէր արդէն: Վանեցիք 19 Յունիս 1915ին զաղթականութեան ցուպը ձեռք կ'առնեն ու կը զիմեն Կովկաս: Եղերակա՞ն է անոնց ուղեւորութիւնը. ճամբան շատեր կ'իյնան անսուղ եւ ուժասպառ: Միմիայն Էջմիածնայ եւ Վաղարշապատ զիւղի մէջ տարափոխիկ հիւանդութիւններէ մահացող ալ զաղթականներուն թիւը 8126 եղած է 28 Յունիսէն մինչեւ 8 Դեկտեմբեր:

Քիչ բան գիտեմք դեռ տարագնաց Հայութեան ալ կարաւաններուն շարքէն՝ եկեղեցական գոհերու մասին: Մեր տեղեկութիւնները քաղած ենք Զինադադարէն վերջ Պօլսոյ եկողներէ, Հայկ Աճէմեանի «Թուրքահայ Աղէտը» զրբոյկէն, Ա-ԴԹի ստուար զորքէն եւ մանաւանդ Եղեանի տարին Աղբակի առաջնորդ Վահրամ Վրդ. Կանաչեանէ որ այժմ մայրաքաղաքը կը դանուի:

Քաղաքին տասնեւիմեց քահանայները թէ եւ պատահութիւնն ունեցան ջարդէ գերմ մնալու, բայց նահանջի միջոցին եւ անկէ վերջ Քիլիկիական խոնջէնքներու եւ հոգեկան տանջանքներու շտովալով՝ իրենցմէ տասը վախճանեցան երկարատեւ հոգեվարքներու մէջ տուայտային: Յիւնք Երեւանի եւ Էջմիածնայ մէջ վախճանողներէն՝

Մեսրոպ Ա. Քինյ. Ճանիկեան.— Աշխարհական անունով Հայրապետ, ուսուցիչ, 1885-ին քահանայ ձեռնադրուած, հեղինակ՝ «Հայրիկ, քո հայրենիք Վասպուրական մեր աշխարհ» ձօներդին: Խրթմանի աշակերտ, առաջնորդական տեղապահ, Երեւանի մէջ վախճանած 1915 տարուայ Օգոստոսի սկիզբը:

Յուսիկ Քինյ. Փէրիկեան:

Ղեւոնդ Քինյ. Սափրաստեան.— Նախկին ուսուցիչ եւ ներհուն հոգեւորական:

Խորէն Քինյ. Տէր Կարապետեան.— 55 տարու, խղճաւոր եւ համեմատաբար: Երեքն ալ տարիներէ հետէ անդամ Վանայ Կրօն Ժողովի: Տ. Խորէն վախճանած է Վան, զաղթէն դարձին:

(Շար. 3)